

Kicsi Sándor András

A CSILLAGKÉPEK NÉPI ELNEVEZÉSEIRŐL

A csillag- és csillagzatnevek a magyarban a tulajdonnevek közé tartoznak, s érdekes disztribúciót mutatnak: az intézménynevekhez, egyes földrajzi nevekhez, egyes műcímekhez, a hónapnevekhez, a hét napjainak elnevezéseikhez hasonlóan viselkednek (Barabás et al. 1977). A népi csillagnevek általában a szókincs perifériális, labilis rétegei közé tartoznak, meglehetősen hajlamosak a változásra. A csillagnevek között sajátos helyet foglalnak el a csillagképekéi. Az égbolton egymás közelében látszó, fényes csillagok csoportjait az ókortól kezdve úgy tekintették, hogy azok valami alakzatot, képet alkotnak.

A magyar csillagnevek kutatásának történetében elsősorban Ipolyi Arnold (1854), Lugossy József (1855), Kálmány Lajos (1893) és Kandra Kabos (1897) képviselték a „romantikus” korszakot, amikor egyáltalán megkezdődött a népi csillagnevek rendszeres gyűjtése, s amikor még kitüntetett – néha túlzott – jelentőséget tulajdonítottak a csillagok magyar mitológiai szerepének. Ennek a korszaknak tetőzése Toroczka-Wigand Ede gyűjteménye (1914, 1916): csak az ő összegzésében közel kétszáz azonosított és ugyanennyi azonosítatlan csillagnév szerepel. (Bödök Zsigmond 488 magyar csillagnevet sorolt fel, 1992: 120–134.) Herman Ottó (1914) átmenetet képez a „romantikus” és modern néprajz között, gyűjtéséből legértékesebbek Türi Mészáros István alföldi közlései. Toroczka-Wigand és Herman munkásságával bizonyos értelemben lezárult a csillagnevek gyűjtésének „extenzív” korszaka: azóta a gyűjtésekben ritkán, elsősorban Zsigmond Győző közléseiben fordul elő egy-egy új csillagnév.

Időközben megkezdődtek az igényesebb, egy-egy helyi rendszert leíró gyűjtések is (például Jankó 1902: 47., Gönczi 1914: 188–190.). A *Magyar Nyelvőr* szerkesztősége a 30. évfolyam (1901) 2. füzetében a 98. oldalon az alábbi kérdéssel fordult olvasóihoz: „*Minő csillagneveket emleget a nép?*” Több mint húsz válasz érkezett, ebből néhányat a továbbiakban idézek (Belányi et al. 1901: 198–200., Sztróka 1901). A későbbi szakirodalomból említésre méltó – a teljesség igénye nélkül – Szabó T. Attila csángó (1957), Bálint Sándor szegedi (1978/79, sajnálatos, hogy a Kálmánytól és másoktól vett adatokat keveri a maga által gyűjtöttekkel), Barna Gábor hortobágyi, egyáltalán alföldi (1982), Bödök Zsigmond felvidéki (1992) és Zsigmond Győző erdélyi (1994, 1997a: 133–264., 1997b, 1999, 2005) gyűjtései, Beke Ödön csillagnév-magyarázatai (például 1948), valamint Mándoki László (1958, 1963) és Erdődi József (1968, 1970) eredetnyomozó összegezései. Erdődi az uráli történeti-összehasonlító nyelvész szemszögéből az addigi magyar anyagot feldolgozta, utóbb pedig Bödök Zsigmond írt átfogó ismertetést (1992). A különböző kultúrák mind a maguk elképzelései szerint ábrázolták a csillagképeket, s Erdődinek a magyarból több réteget, köztük ősi, uráli nyomokat sikerült kimutatnia. A nyelvészek közül például Leo Weisgerber tárgyalta a német anyagon túlmutatóan, átfogóan a csillagképeket, az égbolt tagolását (1962: 41–49.), s külön megemlékezett az Orionról (1962: 43–44.). Hadrovics László is összefoglalást adott a csillagnevekről (1992: 133.). Az elsősorban etnomikológusként (a népi gombaismeret kutatójaként) ismert Zsigmond Győző hozzájárulásai mindezekhez újabb, romániai gyűjtéseit is tartalmazó összegezése (1999) és az egész magyar nyelvterületre kiterjedő vizsgálata (2005). Az általa összegyűjtött anyaghoz képest jelen

sorok mindössze ízelítőt adnak a témából, új elképzeléseket pedig csak a csillagképek sorrendjét illetően tartalmaznak.

A magyar égitestismeret a természetismeret (erről Szabó 1990) részét képezi, a népi természetismeret pedig a modern tudományoktól idegen szakrális és szociális elemeket is tartalmaz. Még a Föld fogalma is viszonylag új keletű, hétköznapi szemléletünk geocentrikus.

A csillagok nem magányosan találhatók a világtérben. Sokmilliárdnyi társukkal együtt csillagrendszereket, úgynevezett galaxisokat alkotnak. Ezek egyike a mi Tejútrendszerünk is, amelyben mintegy 5000 csillag szabad szemmel is látható, de összes csillagának száma 100–200 milliárdra tehető. Közülük az egyik, a Tejútrendszer szempontjából egyáltalán nem túl jelentős csillag a mi Napunk. Például az Orion csillagképben – tőlünk 500 fényévnnyire – található Betelgeuse mintegy 800-szor nagyobb átmérőjű, mint a Nap.

A csillagok Napunkhoz képest mozognak a térben. „A Föld Nap körüli keringése miatt a Nap évente egyszer körbejár az égbolton. Pályája: az ekliptika az állatöv (zodiákus) csillagképeiben helyezkedik el. A Nap mozgása miatt a csillagképek nagy része az év bizonyos időszakában a nappali égboltra kerül, így nem látható. Fél év múlva a Nap az éggömb túlsó oldalára kerül, és a csillagkép éjszaka láthatóvá válik.” (Kálmán 1971: 376.) Így a Föld Nap körüli keringése következtében az egyes csillagképek szezonális láthatósága miatt szokás téli, illetve nyári csillagképekről beszélni.

A Magyarországról, illetve a hasonló szélességű helyekről (46°–48° között) jól megfigyelhető, legismertebb csillagképek három csoportba sorolhatók. (1) Mivel az égi Északi-pólus (és a Sarkcsillag) közelében helyezkednek el, az év folyamán minden derült éjszaka láthatók. Például a Kis Medve (Ursa minor) és a Nagy Medve (Ursa maior), amelyek olyan közel vannak a Sarkcsillaghoz (Polaris), hogy körülforgásuk közben nem tűnnek a horizont alá. A precesszió, az égi pólus vándorlása az éggömbön olyan lassú, hogy a népi csillagászat szempontjából elhanyagolható (Kálmán 1971: 377–378.). (2) Téli és tavaszi éjeken látható például a Kaszás (Orion), a Plejádok (Pleiades). (3) Nyári és őszi éjeken látható például a Hattyú (Cygnus).

A tudós kívülről nézve az illető közösség életterét földrajzi szélességek és hosszúságok alapján helyezi el. A belső nézőpont számára egy így behatárolt hely gyakran nem más, mint egy kies völgy a világ közepén. Hasonlóképpen eltérő lehet a Föld, a Nap, a Hold és a csillagok megítélése is. Az égitestek általában jelentősek a mitológiákban: a csillagok, csillagképek elhelyezkedését magyarázó asztrális mítoszok világszerte elterjedt típusában állatok formájában szerepelnek, s ezek a képzetek a nyelvben, a csillagok elnevezéseiben is rögzülnek. A magyarban az újabb európai hatások – mind a mítoszokban, mind az elnevezésekben – elfedték a honfoglalás előtti réteget. A nyelvben gyakran akkor is megőrződnek az elnevezések, ha a hozzájuk fűződő mítosz már nem él.

Általános stratégia a temérdek csillag között oly módon való eligazodás, hogy az egymáshoz viszonyított helyzetüket nem (vagy csak elhanyagolhatóan) változtató égitesteket csillagképbe foglalják. Mivel az égbolt „absztrakt”, „arabeszkyszerű”, a földön mindenütt fantázia kellett ahhoz, hogy a csillagok bizonyos csoportjához hozzárendeljenek valamit. A csillagképeket a különböző nyelvközösségek másképpen alakítják ki, a csillagos égboltot másképpen tagolják. Az ismertebb csillagok mindegyikéhez fűződött valamilyen – keletkezésüket, elrendeződésüket, nevüket tárgyaló – eredetmagyarázó csillagmonda. (A kevésbé ismertek a csillagok legalábbis jelentős részéhez is fűződtek, ezek azonosítása azonban gyakran problematikus.) A csillagképek tekintetében egyazon

nyelvközösségen belül is jelentős eltérések léteznek (nálunk például az Orion tagolása esetében).

Miként arról Zsigmond Győző részletesen megemlékezett (2005), a magyarságnál több néphit is kapcsolódik általában a csillagokhoz. Így a csillagot megolvasni („megszámolni”) nem szabad, csillaghulláskor pedig a csillag „*tisztítja magát*” (például Gönczi 1914: 190.).

Ami a csillag népi fogalmát illeti, a *csillag* szó jelentése poliszemiával egyaránt '(egyedülálló) csillag' és 'csillagkép'. Régi nyelvi és nyelvjárási adatokban fordul elő a *húgy* 'csillag; csillagkép' szó. Népi értelmezés szerint nem csillag a Nap és a Hold, csillag viszont a Venus (*esthajnalcsillag*, esetleg külön mint *esti* és *hajnali csillag*), a meteor (*hullócsillag*) és az *üstökös* (Barna 1982: 814–815., Zsigmond 2005: 5.). Az *üstökös* a csángóknál *süprüscsillag* (Szabó 1957), Göcsejben *söpröscsillag* (Gönczi 1914: 190.), a szegedi pákászoknál *kótyagoscillag*, mivel olyan csóvája, farka van, mint a kócsagnak. Ugyancsak csillagnak, pontosabban égitestcsoportnak számít a *Tejút*.

A csillagismeretnek funkcionális jelentősége van egyrészt a tájékozódás, másrészt az idő számítása szempontjából. A tájékozódásban kitüntetett jelentőségű az északi féltekén a Nagy Medve közvetlen szomszédságában található Sarkcsillag, a délin a Dél Keresztje. Amikor még nem volt óra és iránytű, az éjszaka óráinak és az égtájak vagy egyéb irányok meghatározásakor a csillagos égbolt szolgált támpontul.

Általában is elfogadható az, amit Barna Gábor az alföldiek csillagismeretéről állít: „Az ismeretek körét, mélységét és pontosságát tehát elsősorban a mindennapok gyakorlata, szükségére biztosította. S a csillagokra vonatkozó képzeteket az elmúlt évtizedekben a természettudományos ismeretek terjedése, a rádió és az óra megjelenésének hatására már nem a szükség, hanem a hagyomány tartotta életben, s e hagyományban is mindjobban háttérbe szorultak a hiedelmek elemei. A XX. század eleji publikációkból pedig kiderül az, hogy a magyar nép csillagismerete egykor gazdagabb lehetett, a magyarság valaha több csillagot ismert név szerint.” (1982: 816.)

Zsigmond Győző újabb romániai gyűjtéseiből is kiderül, hogy a földművesekhez képest a pásztorok máig alaposabb, pontosabb égitestismerettel rendelkeznek.

Valószínűleg Belányi Tivadar általános jellemzése – tömörsége miatt is – nagyon találó: „*Ismeri a magyar nép a göncölszekerét (Ursa maior), a sarkcsillagot (Stella polaris), a fiastyúkot (Pleiadok), a három kaszást (Orion három középső csillaga, öve), a sánta Katát (Sirius), aki enni visz a kaszásoknak. A bolygók közül a hajnali, esti vagy zsidócsillagot (Lucifer, Hesperus, azaz a Venus). Ismeri a tejutat is.*” (Belányi et al. 1901: 198.) Sztrókey Lajos közlése Pálfáról, Kemenesaljáról: „Göncölszekere, fiastik, kaszás, sánta kata, zsidó csillag, tejút. Többet nem hallottam emlegetni. Csak az apraját ismeri el a nép csillagnak s a nap és hold az neki nem csillag, hanem nap, meg hold.” (Sztrókey 1901.) Az alföldi pásztorok – egy tiszafüredi csikós és egy karcagi juhász egyaránt – az alábbi csillagokat említették: *Göncöl(szekér), Fiastyúk, Kaszás, Sánta Kati* (Barna 1982: 816.).

A csillagok a viszonylag könnyen felismerhető Tejút és Venus után többé-kevésbé jól meghatározott sorrendben jelentkeznek. Gyakran, könnyen, előbb megnevezett, centrális csillagok a Nagy Medve (Nagy Göncöl, Göncölszekér) és a Plejádok (Fiastyúk, Hetevény), ezeket követi az Orion, az Oriont pedig a Sirius. Az Orion: *Kaszás*, vagy más tagolás szerint három csillaga: *Jákob botja, Szent Péter pálcája*. Az Alföldön az Orionból vett három (például Nagyiván) vagy hat (például Karcag) vagy hét (például Balmazújváros) csillagból áll a *Kaszáscsillag*, Hajdúszoboszlón elnevezése *három kaszás* (Barna 1982: 812–813.). A Sirius csak az Orion után következik (a csillagkép megjelenését tekintve is és gyakran az elképzelés alapján szó szerint is). Például a kabai hagyomány szerint *Sánta*

Kati (Sirius) *marokszedő a kaszások* (Orion) *után* (Barna 1982: 813.). A „pislogó” Sirius csillagkép tehát a „kaszások” után sántikáló nőszemély, általában a néphagyomány szerint ebédet visz a kaszásoknak (Beke 1948: 8–9., Erdődi 1970: 112. stb.).

Ritkán, nehezebben, később megnevezett, perifériális csillagok például a Kis Medve (Kis Göncöl) és külön a Sarkcsillag (nem mint a Kis Medve része).

Viszonylag csekély ismeretet regisztrál Varga Ignác közlése Gyuláról: „*Fiastyuk, göncölszekér, esthajnalcsillag* (v. *csëllag*)” (Belányi et al. 1901: 199.). Már három csillagképet említ Mészáros Kálmán közlése Kisújszállás vidékéről: „*Esthajnali, kaszás, göncör, fiastyuk*” (Belányi et al. 1901: 199.) és Ósz János közlése Kibédéről „*Kottafias: a fiastyúk; gönci szekere; kaszahógya: kaszás csillag; cigányok uttya: tejut (a cigányok szórtak rajta végig szalmát, amikor Egyiptomba mentek téglát vetni); hajnalcsillag, vacsoracsillag és a hold ismeretese*” (Belányi et al. 1901: 199.).

Negyedik csillagképnek tipikusan a Sirius lép be. Trencsény Lajos közlése: „*Somogy megyében, gyermekkoromban ezeket a csillagneveket hallottam: göncölszekere, fiastyuk, kaszás, sántakata, esthajnalcsillag, üstököcsillag*” (Belányi et al. 1901: 199.). László Géza közlése Szilágy megyéből: „*Kaszácsillag, ennek viszi az ebédet sántakati; fiastyúk, esthajnalcsillag, göncömszekér v. göncölszekér, üstököcsillag*” (Belányi et al. 1901: 199.). Egy göcseji mondás így foglalja össze a csillagképeket

„*Kaszácsillag, Fiastik
Sántakata harmadik*”
(Gönczi 1914).

Jankó János gyűjtésének érdekessége, hogy nemcsak a viszonylag jól számon tartott paraszti és pásztori ismeretek, hanem a halászcsillagászat szempontjából is felsorolja a csillagokat. „*A balatoni ember a következő csillagokat ismeri: Csibéstitk (= Fiastyuk); erre a vető ember jól vigyáz, mert a mely napon ezt először meglátja, a vetést aznap vagy másnap meg kell kezdenie; – Kaszás az aratás után tűnik fel, s ettől a gazda reggelenként felkölti családját, mert a sötét miatt az már nem ébred magától; – Halászcsillag, mely fél nyári keletnek [sic!] nyugszik le; mikor ez lenyugodni kezdett, akkor mennek halászni, mert a hal akkor szeret fürödni; – Vadlegelő vagy Legelőcsillag, a nyári évszak hajnalcsillaga; a mikor ez felkél, akkor szokták az ökröket kihajtani; – Zsidócsillag, a mikor ez este kigyúl, akkor szabadul fel a zsidók ünnepe; a Tejút vagy Takarodóút, mely Rómába megy, s úgy lett, hogy a cigányok pozdergyát (kenderszalmát) loptak, s azt potyogtatták el, a miért nevezik Szóma (= szalma)-útnak is; ezen jár a Göncölszekér; az A csillag, mely olyan, mint az A betű, s nyáron látható; – továbbá Sánta-Kata, Esthajnal-, Furú- és Keresztescsillag. Ismerik persze az üstökös is, mely, mint mindenütt, úgy itt is háborút jelent*” (1902: 47.).

Irodalom

Bálint Sándor: A SZÖGEDI NEMZET. A SZEGEDI NAGYTÁJ NÉPÉLETE. Harmadik rész. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1978/79. 2.

Barabás András, Kálmán C. György & Nádasy Ádám: VAN-E A MAGYARBAN TULAJDONNÉV? *Nyelvtudományi Közlemények*, 79 (1977) 1–2: 135–155.

- Barna Gábor. NÉPI CSILLAGNEVEK ÉS HAGYOMÁNYAIK A HORTOBÁGY VIDÉKÉN. In: NÉPRAJZI TANULMÁNYOK DANKÓ INRE TISZTELETÉRE. (*A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 39.) Debrecen, 1982: 811–816.
- Beke Ödön: SZÓKINCSEK ÉS NÉPHAGYOMÁNY. Magyar Tudományos Akadémia, 1948. (ÉRTEKEZÉSEK A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL, 26. kötet, 8. szám.)
- : NÉPI CSILLAGNEVEK GYŰJTÉSE. *Magyar Nyelvőr*, 77 (1953) 1–2: 106–108.
- Belányi Tivadar et al.: VÁLASZOK A SZERKESZTŐSÉG KÉRDÉSEIRE. *Magyar Nyelvőr*, 30 (1901) 4: 196–206.
- Bödök Zsigmond: A CSILLAGOK A MAGYAR NÉPHITBEN. *Irodalmi Szemle*, 27 (1984) 9: 844–848.
- : HARMATLEGELŐ. A CSILLAGOS ÉG A MAGYAR NÉPHAGYOMÁNYBAN. Dunaszerdahely: NAP, 1992².
- Erdődi József: FINNISCH-UGRISCHE GESTIRNNAMEN. EIN BEITRAG ZUR FRAGE DER KULTURSPHÄREN. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Philologica*, 8 (1968) 105–121.
- : URÁLI CSILLAGNEVEK ÉS MITOLÓGIAI MAGYARÁZATUK. Budapest, 1970. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 124.)
- Gönczi Ferencz: GÖCSEJ S KAPCSOLATOSAN HETÉS VIDÉKÉNEK ÉS NÉPÉNEK ÖSSZEVONTABB ISMERTETÉSE. Kaposvár: Szabó Lipót, 1914.
- Herman Ottó: A MAGYAR PÁSZTOROK NYELVKINCSE. Budapest: Hornyánszky, 1914.
- Ipolyi Arnold: MAGYAR MYTHOLOGIA. Pest: Heckenast Gusztáv, 1854.
- Jankó János: A BALATONMELLÉKI LAKOSSÁG NÉPRAJZA. Budapest: Hornyánszky, 1902.
- Kálmán Béla, Ifj.: MEGJEGYZÉSEK A CSILLAGNEVEKHEZ. *Magyar Nyelv*, 67 (1971) 3: 375–378.
- Lükő Gábor: A JÁVORCSILLAG-MÍTOSZ ÁBRÁZOLÁSA AZ URÁL VIDÉKI SZIKLARAJZOKON. *Ethnographia*, 73 (1962) 432–443.
- : A MEDVECSILLAG MÍTOSZA. *Forrás*, 13 (1981) 11: 28–32.
- Mándoki László: AZ ORION CSILLAGKÉP A MAGYARSÁGNÁL. *Néprajzi Értésítő*, 40 (1958) 161–170.
- : ASIATISCHE STERNNAMEN. In: Diószegi Vilmos, Hrsg.: GLAUBENSWELT UND FOLKLORE DER SIBIRISCHEN VÖLKER. Akadémiai, 1963: 519–532.
- Oláh Andor: AZ IDŐ A GAZDA MINDENÜTT... NÉPI TERMÉSZETISMERET, IDŐJÓSLÓ MEGFIGYELÉSEK ÉS HIEDELMEK. Mezőgazdasági, 1986.
- Szabó László: NÉPI TERMÉSZETISMERET. In: MAGYAR NÉPRAJZ 7. FOLKLÓR 3. NÉPSZOKÁS, NÉPHIT, NÉPI VALÓSÁG. Akadémiai, 1990: 725–741.
- Szabó T. Attila: MOLDAI CSÁNGÓ CSILLAGNEVEK. *Magyar Nyelvőr*, 81 (1957) 4: 458–462.
- Sztróky Lajos: VÁLASZOK A SZERKESZTŐSÉG KÉRDÉSEIRE. *Magyar Nyelvőr*, 30 (1901) 11: 534.
- Toroczkai-Wigand Ede: A MAGYAR CSILLAGOS ÉG. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értésítője*, 15 (1914) 3–4: 270–285.
- : ÖREG CSILLAGOK. Budapest: Táltos, 1916.
- Weisgerber, Leo: GRUNDZÜGE DER INHALTBEZOGENEN GRAMMATIK. Düsseldorf: Schwann, 1962.
- Zsigmond Győző: NÉPI KOZMOGÓNIA ÉS ÉGITESTMAGYARÁZÁS A MEZŐSÉGI MAGYARSZOVÁTON. *Ethnographia*, 105 (1994) 2: 541–565.
- : NÉPRAJZI TANULMÁNYOK. Editura Universităţii din Bucureşti 1997. (a)
- : AZ ERDÉLYI MAGYARSÁG CSILLAGNÉVHASZNÁLATÁRÓL. In: B. Gergely Piroska & Hajdú Mihály, szerk.: AZ V. MAGYAR NÉVTUDOMÁNYI KONFERENCIA ELŐADÁSAI. (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 209.) Budapest & Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság & A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, 1997, 1: 365–374. (b)
- : ÉGITEST ÉS NÉPHAGYOMÁNY. ÉGITESTMAGYARÁZÁS A ROMÁNIAI MAGYAROKNÁL. Csíkszereda: Pallas-Akadémia 1999.
- : CSILLAGOK, CSILLAGKÉPEK MAGYAR NÉPI NEVEI. CSILLAGOKHOZ FŰZŐDŐ NÉPHAGYOMÁNY. ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet Névkutató Munkaközössége, 2005. (*Névtani Dolgozatok*, 198.)